

Magdalena Osowicka-Kondratowicz

Asymilacje spółgłosek zębowych i dźwiękowych do palatalnych w pozycji przed palatalnymi

Prace Językoznawcze 6, 103-117

2004

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Magdalena Osowicka-Kondratowicz
Olsztyn

Asymilacje spółgłosek zębowych i dźwiękowych do palatalnych w pozycji przed palatalnymi

The changes of dental and alveolar consonants into prepalatal sounds before prepalatal ones

The paper presents the results of the research on possible assimilations of dental and alveolar consonants into prepalatal sounds in the position before prepalatal ones.

1. Jeśli chodzi o upodobnienia głosek przedniojęzykowych [s, z, c, t, d, n, š, č] do palatalnych [ś, ź, ć, ź] w pozycji przed palatalnymi [ś, ź, ć, ź] w przykładach typu: *Zdzisław, ssie, od ciebie, przedsiónek, wreszcie*, to ta grupa kontekstów wyróżnia się na tle pozostałych asymilacji pod względem miękkości przez to, że zachodzące w niej zmiękczenia pełne stanowią jednocześnie upodobnienie pod względem głównego miejsca artykulacji, a w wypadku okluzywów – także upodobnienie pod względem sposobu artykulacji¹.

W celu ustalenia tendencji kształtujących współczesną wymowę wyrazów zawierających wyżej wymienione grupy, przeprowadzono test wymawianiowy, w którym udział wzięło 90 osób posługujących się warszawską odmianą języka kulturalnego. Wyróżniono dwie grupy wiekowe – starszą (średnia wieku – 54 lata) i młodszą (średnia wieku – 25 lat). Test polegał na zadawaniu mówcom różnych pytań, aby uzyskać taką odpowiedź, która zawierałaby wyraz z badaną grupą. Informatora proszono o wstawienie odgadniętego wyrazu do wcześniej

¹ Upodobnienia pod względem miękkości w niektórych kontekstach (np. *róbcie, tnie, wsi* itd.) prowadzą wyłącznie do wymówień palatalizowanych danej głoski. Zdarzają się jednak sytuacje (np. w wyrazach z *ciebie, Zdzisław, młodsi*), w których asymilacja oznacza bądź wymówienia palatalizowane pierwszej głoski w grupie (np. [s'ć]ebie), bądź realizacje palatalne (np. [ść]ebie). Przejścia zębowych i dźwiękowych w palatalne (np. [s] w [ś]) należy więc ujmować nie tylko jako przejaw upodobnienia pod względem miękkości, ale również jako asymilacje pod względem miejsca artykulacji, czyli analogicznie do przejść zębowych w dźwiękowe (np. [s] w [š]). W związku z tym upodobnienia tego typu wymagają odrębnego potraktowania.

przygotowanego zdania pomocniczego, a następnie o trzykrotne powtórzenie tego zdania z pamięci. Dzięki temu dana osoba nie skupiała się na formie realizacji, lecz na treści zdania, co – przynajmniej do pewnego stopnia – dawało efekt mowy naturalnej. W związku z możliwością wystąpienia opcji i wahań, postanowiono uwzględniać wyłącznie sposób realizacji zdania powtórzonego po raz drugi. Badanie przeprowadzono w obrębie jednostek akcentowych (tj. wyrazów fonetycznych rozumianych jako ciąg sylab zawierających jedną sylabę akcentowaną)². Przykładowy przebieg eksperymentu wyglądał w sposób następujący:

Zadawane pytanie: *Jak miała na imię Wasilewska – działaczka komunistyczna?*

Zakładana odpowiedź: *Wanda.*

Polecenie: *Uzpełnij zdanie Niewiele wiem o ... jej imieniem i nazwiskiem i powtórz je z pamięci trzykrotnie.*

Pytanie: *Jak się nazywa obszar miasta, na którym mieszka jednolita pod względem narodowym czy religijnym społeczność, np. Żydzi w czasie wojny w Warszawie?*

Zakładana odpowiedź: *getto.*

Uzpełnij zdanie: *Lata spędzone w ... były straszne* o odgadnięte słowo i dowolne miasto, w którym taka dzielnica w przeszłości się znajdowała.

Eksperymentator dysponował zestawem wcześniej przygotowanych, ujednoczonych pytań, zdań pomocniczych i objaśnień. Zdarzało się, że w czasie przeprowadzania testu musiał uciekać się do własnej pomysłowości.

Zaletą zastosowanej metody był brak bezpośredniego oddziaływania ortografii na sposób realizacji badanych form, wadą natomiast umieszczenie analizowanych słów w centrum uwagi informatorów.

Omawiany test przeprowadziłam osobiście, bez pomocy nagrań magnetofonowych. W ocenie uwzględnione zostały tylko dwie możliwości realizacyjne: upodobnienie do szeregu palatalnego lub brak upodobnienia do szeregu palatalnego. W drugim przypadku chodziło więc zarówno o realizacje twarde badanej głoski (np. z *ciebie* [sć]ebie), jak i realizacje zmiękczone (np. [s'ć]ebie). Z analizy wyłączam więc zakres występowania realizacji palatalizowanych – jest to tematem innej pracy (por. Osowicka-Kondratowicz, Serowik – w druku).

² W obrębie jednostek prozodycznych w badaniu uwzględniono: 1) szwy proklityczne, w tym rozrózniono granicę morfologiczną po przyimku i granicę po przedrostku; 2) granicę enklityczną; 3) grupy położone wewnątrz morfemu (ewentualnie tematu słowotwórczego) oraz na granicy sufiksalnej (położenie grupy między tematem a sufiksem słowotwórczym lub fleksyjnym), przy czym końcówki trybu rozkazującego (jak np. w *powiedzcie*) potraktowano nie jako łącznie pisaną enklitykę, tylko jako integralną część wyrazu ortotonicznego (aglutynowy sufiks fleksyjny), a nietypowy rodzaj sandhi jako relik, który doprowadził do podwójnej reprezentacji fonologicznej i fonetycznej tych wyrażań. Jeśli chodzi o kryterium morfologicznej podzielności jednostek, to w zasadzie uznano za morfologicznie niepodzielne formy z izolowanym tematem i powtarzającym się segmentem początkowym bądź końcowym (por. *ssie*). Problem ten właściwie nie jest ważny dla omawianych tu kwestii, poza tym że konkretne zakwalifikowanie (na granicy morfologicznej lub nie) wpływa na procent realizacji w określonych kontekstach. Natomiast może być tak, że kwestie fonetyczne wskażą, na ile dana cząstka zrosnięta jest z resztą wyrazu.

Ogółem – ze względu na przyjęte kryteria – wyróżniono 90 przykładów.

W niniejszym tekście wypowiadam się wyłącznie na temat pełnych upodobnień płaskich spółgłosek przedniojęzykowych do [ś ź ć źń].

Jak się zdaje, asymilacje w omawianych kontekstach nie mają motywacji wyłącznie fonetycznej. Świadomość odrębności takich form, jak np. z *siostrą, bez dzieci, z siadać* może wpłynąć na zachowanie realizacji bez zmiany. Ta świadomość cezury, a więc czynnika morfologicznego, wiąże się też ze skojarzeniem z formą pisaną i/lub z obserwacją powtarzalności pewnych sekwencji (prefiksów), a także z kontrolą słuchową danego produktu wymawiania. Poszczególni mówiący w różnym stopniu reagują na czynniki pozafonetyczne, stąd dużo jest opcji i wahań. Ten sam kontekst bywa różnie realizowany nawet przez tego samego mówcę. Zależć to może od warunków fonetycznych: od tempa, stylu wypowiedzi, a także od tego, czy wyraz wypowiedziano w izolacji, czy w ciągu mownym. Z całą pewnością natomiast wymowa z lub bez upodobnienia może być cechą indywidualną. Uzyskane wyniki (por. tab. 1-6) należy więc traktować ostrożnie. Niemniej na podstawie analizy zgromadzonego materiału można wskazać pewne tendencje charakteryzujące współczesną wymowę polską w tym względzie. Niewątpliwie zakres występowania upodobnień nie jest taki sam dla wszystkich omawianych tu grup, tj. w niektórych sekwencjach asymilacje są powszechne, w innych rzadsze, w jeszcze innych tylko wyjątkowe, co zależy także od części składowych badanych zbitek.

Jeśli chodzi o grupy z pierwszą literą symbolizującą głoskę zębową (np. *ssi, zzi, zdzi, tci, ddzi*), to jakieś informacje na temat możliwości zajścia upodobnienia do szeregu palatalnego w pozycji przed palatalnymi (ewentualnie wymowy grupy na przedłużonym zwarcie) znaleźć można we wszystkich opracowaniach fonetyki polskiej, przy czym różny jest stosunek ich autorów do kwestii poprawnościowych z tym zjawiskiem związanych. I tak np., SWP formy upodobnione stawia na pierwszym, a PSPWP na drugim miejscu (por. SWP 1977; PSPWP 1990). SWP warianty wymowy porządkuje według stopnia rozpowszechnienia, PSPWP z kolei na pierwszym miejscu stawia wariant bardziej, według autorów słownika. staranny, co w praktyce najczęściej oznacza wariant bliższy zapisowi ortograficznemu. Natomiast na scenie, zwłaszcza w poezji, asymilacje głosek zębowych do palatalnych uważane są za bardzo rażące (por. Michałowska 1994, s. 48).

Jeśli chodzi o grupy z pierwszą literą symbolizującą głoskę dźwiękową [ʃ] bądź [č] (np. *szi, źsi, czi, czsi*), to bardzo trudno znaleźć jakiegokolwiek informacji na temat upodobnień pod względem miękkości w tym kontekście (por. np. SWP 1977; PSPWP 1990; Wierzchowska 1971; Madejowa 1992, 1993; Michałowska 1994). W wydawnictwach ortofonicznych praktycznie brak oceny poprawnościowej wymowy tych grup z upodobnieniem³ (por. PPWP 1995; SWP 1977;

³ Z wyjątkiem form: *wre[ś]e, nare[ś]e*, dyskwalifikowanych jako niepoprawne ze względu na zbyt silny związek z „normą gwarową” (cyt. za: SWP 1977, s. XXI).

PSPWP 1990; Madejowa 1994). I. Sawicka natomiast uważa asymilacje głosek dźwiękowych do palatalnych, jak np. w *przebierz się*, za stojące co najwyżej na granicy normy kulturalnej (por. Sawicka 1995, s. 151).

2. W badanym materiale realizacji bez upodobnienia do szeregu palatalnego pojawiały się częściej niż wymówienia z takim upodobnieniem (por. tab. 3). Oczywiście różna może być frekwencja asymilacji do [ś ź ć ź] w odniesieniu do poszczególnych przykładów, w jednych będą one powszechne, choć nie obligatoryjne, w innych tylko wyjątkowe (por. tab. 1 i 2). Szerszy lub węższy zakres występowania upodobnień omawianego typu zależy m.in. od jakości spółgłosek wchodzących w skład grupy, jej pozycji względem szwów morfologicznych oraz od wieku mówcy.

Jak wykazało badanie, najczęściej do głosek palatalnych upodobniają się spółgłoski zębowe, o wiele rzadziej dźwiękowe (por. tab. 3). Jeśli chodzi o sposób artykulacji pierwszego komponentu sekwencji, to bardziej regularne są asymilacje spółgłosek zwartych niż szczelinowych, a zwłaszcza zwarto-szczelinowych (tab. 4)⁴. Szczególnie afrykata *cz* bardzo rzadko, a w wymowie osób młodych sporadycznie, ulegała wszelkim zmianom w grupach, por. tab. 5 i 6. Natomiast najwięcej upodobnień do szeregu palatalnego wystąpiło w obrębie sekwencji *-tsi-*, *-dsi-*, *-dzi-* (por. tab. 6).

W wypadku połączenia okluzywów lub afrykat z palatalnymi afrykatami, np. w *getcie*, *oddzielnie*, *occie*, asymilacja prowadzi zazwyczaj do wymowy grupy na jednym przedłużonym zwarciu (np. jak w *ge[ć]e*), natomiast przejścia [t d c ě] w [ć ź], prowadzące do powstania geminaty (jak np. w *ge[ćć]e*), trafiają się zdecydowanie rzadziej (por. tab. 5). Co do zakresu występowania wymowy zbitki na przedłużonym zwarciu, jest on znacznie szerszy w grupach z pierwszymi literami symbolizującymi głoski zwarto-wybuchowe [t d] niż zwarto-szczelinowe [c], a zwłaszcza [ć] (por. tab. 5).

Jeśli chodzi o zakres występowania upodobnień ze względu na jakość głoski czynnej, to wśród sekwencji z pierwszą spółgłoską zębową, szczelinową (tj. *-ssi-/zsi-*; *-zci-/sci-*; *-zzi-/szi-*; *-zdi-/sdi-*), nieco więcej przejść *s* z *ś ź* odnotowano w pozycji przed palatalną afrykatą niż szczelinową (por. tab. 6; podobnie Dunaj 1985, s. 28)⁵. Wewnątrz morfemu oraz na szwie sufiksalnym miękkość spółgłosek szczelinowych przed [ć ź] została utrwalona w piśmie, np. *ściek*, *moście*, *źdźbło*, *gaździna*. Ten fakt – istnienie zapisów z *i* bez upodobnienia – wpływa na różnicowanie realizacji grup.

⁴ Ogólnie rzecz ujmując, obraz ten potwierdza wcześniejsze spostrzeżenia A. Sieczkowskiego oraz B. Dunaja (por. Sieczkowski 1952, s. 141; Dunaj 1985, s. 28, 78).

⁵ Również przejścia głosek zębowych w dźwiękowe w pozycji przed obstruentami dźwiękowymi częstsze są przed afrykatą niż szczelinową; np. [šš]ego częściej niż [šš]edł (por. Dunaj 1985, s. 26).

W wypadku graficznych sekwencji z pierwszym okluzywem zębowym, więcej upodobnień niż w grupach *-tci-/-dci-*; *-ddzi-* odnotowano w grupach *-tsi-/-dsi-*; *-d-zi-*, z czego wynika, że głoski zwarte pozostają pod większym wpływem palatalnych szczelinowych niż afrykat (por. tab. 6; zob. też Dunaj 1985). Również wśród grup z pierwszą dźwiękową głoską szczelinową (tj. *-szsi-/-żsi-*; *-szci-/-rżci-*; por. tab. 6) więcej asymilacji do szeregu palatalnego obserwowano w pozycji przed [ś] niż przed [ć], dzięki stosunkowo licznym upodobnieniom w formie stopnia wyższego (por. *ubożsi*, tab. 1, nr 38)⁶. Natomiast przed [ć] asymilacje spółgłosek dźwiękowych były okazjonalne (z wyjątkiem może przykładu *wreszcie*, por. tab. 1, nr 34), zwłaszcza w młodszej wiekowo grupie mówców.

Częstość występowania asymilacji do szeregu palatalnego wśród form typu: *wreszcie*, *pokażcie*, *maszcie*, *grzeszcie* itd. w dużym stopniu uwarunkowana jest leksykalnie. Upodobnienia słyszy się szczególnie często w niektórych wyrazach, np. *ubożsi*, *wreszcie*, *nareszcie* wymawiane bywa nawet w tempie lento, jako *ubo[śś]i wre[ś]e*, *nare[ś]e*⁷ (por. tab. 1, nr 34, s. 38; Dunaj 1985), natomiast część leksemów wymawiana jest na ogół bez zmian (por. *maszcie*, *grzeszcie*, por. też podobne zjawisko w *getcie* [geće], ale nigdy *motcie* [moće]⁸).

Jeśli chodzi o zakres występowania upodobnień do szeregu palatalnego ze względu na pozycję morfologiczną omawianych sekwencji, to w grupach z pierwszym frykatywem lub okluzywem zębowym najczęściej asymilacji wystąpiło wewnątrz morfemu (por. tab. 7). Mniej upodobnień stwierdzono na szwie enklitycznym i w proklizie, przy czym granica enklityczna hamuje upodobnienia w podobnym zakresie co granica proklityczna. Natomiast grupy z pierwszą afrykatą lub dźwiękową spółgłoską szczelinową najbardziej precyzyjnie wymawiane były właśnie wewnątrz morfemu (por. tab. 8). Szew enklityczny w nieco większym

⁶ Warto dodać, że jeśli omawiana grupa wystąpi w formie stopnia wyższego jakiegoś przymiotnika (por. *ubożsi*, tab. 1, nr 38; por. też Dunaj 1985, s. 68 przykład *wyżsi*), to jest to pozycja bardzo sprzyjająca upodobnieniom do szeregu palatalnego. Trudno tu zachować dźwiękową artykulację. Dlatego niektórzy mówcy szczególnie uważnie i starannie wymawiali ten kontekst, jakby zdając sobie sprawę z możliwości przejścia /s/ w /ś/, przejścia przez nich niepożądanego. Z tego powodu /s/ w formie *ubożsi* zrealizowanej jako *ubo[śś]i* charakteryzowało się zazwyczaj dobitną artykulacją i długim czasem trwania, o wiele dłuższym niż w innych przykładach, np. niż w *poka[śś]e*. Natomiast [ś] w realizacjach tego typu bywało znacznie osłabione.

⁷ Takie formy, obok częstszych bez upodobnienia, notuje też B. Dunaj (por. Dunaj 1985, s. 68). Natomiast przykłady *pomóżcie*, *już cię* wymawiane były w jego materiale zawsze bez zmiany. Wydaje się, że w realizacjach spontanicznych (tj. nie poddanych testowaniu) częstsze niż sugerowałyby to badania są formy typu *wre[ś]e*, *nare[ś]e*. W wymowie starannej zauważalna jest jednak dbałość mówiących o zachowanie artykulacji dźwiękowej, wyrażająca się szczególnie uważną artykulacją tych grup, tak by nie zaszło upodobnieni (por. też przypis powyżej).

⁸ W materiale językowym zgromadzonym przez B. Dunaję forma *getcie* zawsze upraszczana była do [geće] (por. Dunaj 1985, s. 66). W moim materiale redukcji tego typu było już zdecydowanie mniej. Odnotowano jedynie pięć realizacji z uproszczeniem grupy, i to wyłącznie w wymowie osób ze starszej grupy wiekowej. Świadczyć to może o nasilającym się wpływie pisma na wymowę, zwłaszcza na wymowę osób młodszych.

stopniu sprzyjał realizacjom z upodobnieniem, przy czym np. sekwencja *-czci-* realizowała się w ten sposób właściwie tylko w enklizie (por. tab. 2, nr 11–13; por. też przykłady z tab. 1, nr 35–37, z tab. 2, nr 7–9, 11–13).

Jeśli chodzi o szew proklityczny to, jak się zdaje, długość przyimka nieznacznie wpływa na ilość upodobnień – formy krótsze bardziej sprzyjają asymilacjom do szeregu palatalnego. Dzieje się tak przede wszystkim dlatego, że przyimek niesylabiczny staje się częścią sylaby nagłosowej, podczas gdy w przyimkach sylabicznych granica morfologiczna stanowi jednocześnie granicę międzysylabową (por. tab. 1 przykłady: *bez ciebie* vs. *z ciebie* (nr 8–9); *bez siostry* vs. *z siostrą* (nr 12, 14), *bez dziecka* vs. *z dziwacznym* (nr 21, 23), *bez zielonego* vs. *z zielonym* (nr 31–32)). Ponadto w proklitykach pisanych łącznie odnotowano trochę więcej upodobnień niż w proklitykach pisanych oddzielnie, z wyjątkiem przykładów, w których przedrostek wchodzi w skład formy czasownikowej (por. tab. 1 przykłady: *bezsilny* vs. *bez siostry* nr 13, 12; *bezdietny* vs. *bez dziecka* nr 22, 21, a zwłaszcza *przed siostrą* vs. *przedsiónek* nr 42–43; *pod ziemią* vs. *podziemiach* nr 46–47; por. też np. *z siostrą* vs. *zsiadaj* nr 14, 15).

Istotny wpływ na sposób realizacji odnotowano w związku z jakością gramatyczną wyrazu, w którym pojawia się dana grupa. Zdecydowanie najmniej upodobnień do szeregu palatalnego wystąpiło w czasownikach, por. np. parę homonimów *Odessie* vs. *odessie*, a także *rozdział* 'część książki' vs. *rozdziela* (tab. 1, nr 18–19, 28–29). Poza tym w zgrubieniach i, zwłaszcza, w zdrobnie- niach, asymilacje były znacznie bardziej regularne niż w rzeczownikowych formach oficjalnych, por. *Zdzisław* vs. *Zdzichu* vs. *Zdziś* (por. tab. 1, nr 25–27).

Grupy, w których miękkość została utrwalona na piśmie, realizowane są bez zmiany, ale tylko jeśli chodzi o badane rzeczowniki (por. np. *ścierka*, tab. 1, nr 5). Natomiast w wypadku niektórych form czasownikowych (por. *ściemnia się*, *ściszyć*, tab. 1, nr 6–7), szczególnie u osób młodszych, może dojść do stwardnienia w prefiksie, zapewne również ze względu na analogię do form typu *zsiadać* zapisywanych bez zmiękczenia i które często realizują się jako niezmiękczone.

W wypadku graficznych sekwencji *-nci-*, *-ndzi-* uważa się (por. np. Sawicka 1995, s. 132; SWP 1977, s. 134), że wewnątrz morfemu wymówienia graficznego *n* jako [ń] są obligatoryjne, natomiast na granicy morfologicznej dopuszczana jest opcja – poprawne są wymówienia z lub bez asymilacji. I rzeczywiście, szew morfologiczny wyraźnie hamuje upodobnienia w omawianych grupach (por. tab. 1, nr 3). Jednak także wewnątrz morfemu realizacje palatalne sonantu nosowego przed [ć ź] nie są już obowiązkowe. Choć wciąż jeszcze przeważają miękkie wymówienia, to odnotowano także wystąpienia [ŋ] w miejscu spodziewanego [ń] w tym kontekście (por. tab. 1, nr 1–2)⁹. Realizacji takich było więcej

⁹ Jeśli chodzi o grupy literowe *-ęci-*, *-ędzi-*, to obserwujemy tu podobne zjawisko. Przyjmując, że błędy ortograficzne odzwierciedlają sytuację wymawianową wyrazów, w omawianych kontekstach

w młodszej wiekowo grupie mówców. Jest to oczywiście skutek oddziaływania ortografii, wyrównania do Nom. Sg., ale również realizacja generalnej tendencji nazywanej „deakomodacją”.

Szczegółowe dane na temat realizacji poszczególnych przykładów i grup znajdują się w tabelach 1–8.

3. W pozycji przed palatalnymi /ś ź ć ź/ , generalnie rzecz biorąc, upodobnienia do szeregu palatalnego wycofują się, czemu sprzyja ich dotychczasowa fakultatywność na granicach proklitycznych, chociaż wycofują się także w innych pozycjach (np. w *occie*, *ssie*, *wreszcie*, *uczciwy*, por. tab. 1, nr 16, 34; tab. 2, nr 7, 10)¹⁰. Świadczy o tym nie tylko ogólnie mniejsza ilość asymilacji omawianego typu w młodszej wiekowo grupie mówców, ale również ich nieobligatoryjność – w większości badanych kontekstów liczba realizacji bez upodobnienia do szeregu palatalnego pierwszej głoski w grupie przeważa mniej lub bardziej nad ilością wymówień z takim upodobnieniem. Zasadą fonetyczną staropolszczyzny było zmiękczenie całej zbitki z ostatnią spółgłoską miękką. W wielu grupach nie obserwujemy już dzisiaj upodobnień. Przykładowo: forma *u[ćć]ivy* powstała z asymilacji spółgłosek była powszechnie znana i używana jeszcze w XVI i XVII w. (por. Łoś 1922, s. 172). Współcześnie, choć również się trafia, jest traktowana jako zbyt potoczna. Podobnie jest w wypadku form, tj.: *wre[śś]e*, *nare[śś]e*, dyskwalifikowanych jako niepoprawne ze względu na zbyt silny związek z “normą gwarową” (cyt. za: SWP 1977, s. XXI). Warto zwrócić uwagę, że jeszcze w XIX-wiecznej poezji formy te rymowane były z wyrazami zakończonymi na *-ście*, co świadczy o rozpowszechnionej wymowie z upodobnieniem, tolerowanej zapewne wówczas przez normę społeczną. Współcześnie, choć w omawianych przykładach upodobnienia również się zdarzają, to jednak z reguły nie mają akceptacji, jako realizacje nieeleganckie (bardzo dużo negatywnych ocen od informatorów).

Upodobnień głosek płaskich do palatalnych w niektórych grupach wyraźnie się unika. Są to uniki świadome, często następuje autokorekcja, tzn. jeśli już asymilacja nastąpi, mówiący natychmiast się poprawia. Dotyczy to szczególnie przejść dźwiękowych w palatalne, np. w *pokażcie poka[śś]e* – a zwłaszcza w *po-czcie po[ćć]e*, ale również zębowych zwarto-szczelinowych, np. *occie o[ćć]e*. Taka autokorekcja o wiele rzadziej występuje przy upodobnieniach zębowych szczelinowych do palatalnych, choć i tu się zdarza. Jednak o ile przejścia zębowych

uderza przede wszystkim fakt dużej liczby błędów, w których litery *e*, *q* przed *ci*, *dzi* zapisywane są grupami literowymi *en*, *on*, zamiast spodziewanych *eń*, *oń* (por. Rocławski 1981, s. 172). Również studenci w ten sposób często transkrybują te grupy. Świadczyć to może o takiej właśnie wymowie omawianych sekwencji.

¹⁰ Tendencja do wycofywania się asymilacji omawianego typu wspierana jest również przez reguły polskiej wymowy scenicznej lansowane np. przez D. Michałowską (por. Michałowska 1994).

w palatalne są akceptowane z punktu widzenia normy społecznej, nie można tego samego powiedzieć o dźwiękowych, w których takie zmiany są odczuwane jako bardzo nieeleganckie, co zresztą znajduje wyraz w małej ilości upodobnień w tym kontekście. Ponadto część osób wyraźnie unika przejść płaskich w palatalne prowadzących do powstania geminaty, szczególnie w nagłosowych formach werbalnych. Unika się też upodobnień, których skutkiem jest powstanie form homonimicznych, np. *jedźcie je[ćć]e*, dlatego *jedźcie* raczej *je[cc]e* niż *je[ćć]e*. Najwięcej asymilacji mamy w miejscach, w których mówiący w ogóle nie spodziewa się zajścia upodobnienia. W związku z tym dana grupa podlega słabszej kontroli słuchowej, ergo – głoska jest częściej asymilowana. Występowanie upodobnień jest bardzo słabo uświadamiane np. w grupach *-tsi/-dsi-*, *-d-zi-*, a także na granicy enklitycznej. Jak pokazało badanie, w tych właśnie kontekstach palatalizacja jest najliczniejsza.

W kwestii asymilacji [s, z, c, t, d, n, ʃ, ʧ] do [ś ź ć źń] w różnych pozycjach (również przed wargowymi) na ilość palatalizacji negatywnie wpłynęły nie tylko spontanicznie zachodzące procesy językowe, ale również ingerencje językoznawców, nakazujące pisownię: *pojedynczy*, *romantyzmie*, *zmarzlina*, *ssie* itd., jak również wynikające z tych decyzji niekonsekwencje typu *ściszyć* ale *zdzierzyć*, *święto*, ale *zwierzę* itp. (por. na ten temat Osowicka-Kondratowicz 2004). W polszczyźnie od dawna zaznacza się wyraźna tendencja do depalatalizacji wszędzie tam, gdzie miękkość nie została oznaczona w piśmie (por. *geografia*, kiedyś [g'e]ografia, dziś [ge]ografia).

Wyniki badań

Tabela 1

Asymilacje do szeregu palatalnego w pozycji przed spółgłoskami palatalnymi wśród badanych przykładów

Nr	Badany wyraz w wersji ortograficznej	Typ realizacji (%)	
		upodobnienie do szeregu palatalnego ^a	brak upodobnienia do szeregu palatalnego ^b
1.	<i>Wandzie</i>	68,89 ^c	31,11
		S-73,33; M-64,44	S-28,00; M-36,56
2.	<i>agenci</i>	77,78	22,22
		S-88,89; M-66,67	S-11,11; M-33,33
3.	<i>pan ci</i>	40,00	60,00
		S-44,44; M-35,56	S-55,56; M-64,44
4.	<i>ściek</i>	100,00	0,00
		S-100,00; M-100,00	S-0,00 M-0,00
5.	<i>ścierka</i>	100,00	0,00
		S-100,00; M-100,00	S-0,00; M-0,00

6.	<i>ściemnia się</i>	71,11	28,89
		S-82,22; M-60,00	S-17,78; M-40,00
7.	<i>ściszyc</i>	67,78	32,22
		S-82,22; M-53,33	S-17,78; M-46,67
8.	<i>bez ciebie</i>	22,22	77,78
		S-26,67; M- 17,78	S-73,33; M-82,22
9.	<i>z ciebie</i>	53,33	46,67
		S-60,00; M-46,67	S-40,00; M-53,33
10.	<i>rozcierać</i>	42,22	57,78
		S-48,89; M-35,56	S-51,11; M-64,44
11.	<i>zaraz ci</i>	22,22	77,78
		S-26,67; M-17,78	S-73,33; M-82,22
12.	<i>bez siostry</i>	13,33	86,67
		S-15,56; M-11,11	S-84,44; M-88,89
13.	<i>bezsilny</i>	18,89	81,11
		S-24,44; M-13,33	S-75,56; M-86,67
14.	<i>z siostrą</i>	24,44	75,56
		S-31,11; M-17,78	S-68,89; M-82,22
15.	<i>zsiadaj</i>	15,56	84,44
		S-22,22; M-8,89	S-77,78; M-91,11
16.	<i>ssie</i>	30,00	70,00
		S-37,78; M-22,22	S-62,22; M-77,78
17.	<i>rozszedła</i>	21,11	78,89
		S-26,67; M-15,56	S-73,33; M-84,44
18.	<i>Odessie</i>	74,44	25,56
		S-80,00; M-68,89	S-20,00; M-31,11
19.	<i>odessie</i>	37,78	62,22
		S-44,44; M-31,11	S-55,56; M-68,89
20.	<i>zaraz się</i>	32,22	67,78
		S-40,00; M-24,44	S-60,00; M-75,56
21.	<i>bez dziecka</i>	16,67	83,33
		S-20,00; M-13,33	S-80,00; M-86,67
22.	<i>bezdziety</i>	26,67	73,33
		S-33,33; M-20,00	S-66,67; M-80,00
23.	<i>z dziwacznym</i>	26,67	73,33
		S-40,00; M-13,33	S-60,00; M-86,67
24.	<i>zdziwaczał</i>	32,22	67,78
		S-44,44; M-20,00	S-55,56; M-80,00

25.	<i>Zdzistaw</i>	40,00	60,00
		S-57,78; M-22,22	S-42,22; M-77,78
26.	<i>Zdicho</i>	74,44	25,56
		S-80,00; M-68,89	S-20,00; M-31,11
27.	<i>Zdziś</i>	84,44	15,56
		S-93,33; M-75,56	S-6,67; M-24,44
28.	<i>rozdział 'część książki'</i>	65,56	34,44
		S-77,78; M-53,33	S-22,22; M-46,67
29.	<i>rozdziela</i>	35,56	64,44
		S-46,67; M-24,44	S-53,33; M-75,56
30.	<i>gaździna</i>	100,00	0,00
		S-100,00; M-100,00	S-0,00; M-0,00
31.	<i>bez zielonego</i>	15,56	84,44
		S-17,78; M-13,33	S-82,22; M-86,67
32.	<i>z zielonym</i>	21,11	78,89
		S-24,44; M-17,78	S-75,56; M-82,22
33.	<i>zzieleniał</i>	13,33	86,67
		S-20,00; M-6,67	S-80,00; M-93,33
34.	<i>wreszcie</i>	16,67	83,33
		S-22,22; M-11,11	S-77,78; M-88,89
35.	<i>maszcie</i>	2,22	97,78
		S-4,44; M-0,00	S-95,56; M-100,00
36.	<i>pokażcie</i>	2,22	97,78
		S-2,22; M-2,22	S-97,78; M-97,78
37.	<i>węgorz ci</i>	11,11	88,89
		S-22,22; M-0,00	S-77,78; M-100,00
38.	<i>ubożsi</i>	37,78	62,22
		S-42,22; M-33,33	S-57,78; M-66,67
39.	<i>pokaż się</i>	3,33	96,67
		S-6,67; M-0,00	S-93,33; M-100,00
40.	<i>najedź się</i>	13,33	86,67
		S-17,78; M-8,89	S-82,22; M-91,11
41.	<i>lecz się</i>	1,11	98,89
		S-2,22; M-0,00	S-97,78; M-100,00
42.	<i>przed siostrą</i>	32,22	67,78
		S-44,44; M-20,00	S-55,56; M-80,00
43.	<i>przedsionek</i>	70,00	30,00
		S-82,22; M-57,78	S-17,78; M-42,22

44.	<i>młodzi</i>	74,44	25,56
		S-88,89; M-60,00	S-11,11; M-40,00
45.	<i>nawel_Lsię</i>	52,22	47,78
		S-62,22; M-42,22	S-37,78; M-57,78
46.	<i>pod_Lziemią</i>	38,89	61,11
		S-48,89; M-28,89	S-51,11; M-71,11
47.	<i>podziemiach</i>	65,56	34,44
		S-80,00; M-51,11	S-20,00; M-48,89

^a Chodzi tu o przejścia [t d n s z c š č] w palatalne [š ž ć ǰ] przed palatalnymi (np. jak w wyrazie *z ciebie* [ść]ebie). W wypadku zbitek złożonych z okluzywu lub afrykаты i palatalnej afrykаты możliwa jest również wymowa grupy na przedłużonym zwarcu (np. jak w *ge[ć]e*). Realizacje te w tabelach traktowane są analogicznie do upodobnień do szeregu palatalnego.

^b Chodzi tu o wszystkie inne realizacje, czyli zarówno twarde wymówienia badanych głosek (np. jak w wyrazie *z ciebie* [ś]ebie), jak i zmiękczone (np. [s'ć]ebie).

^c Wiersz pierwszy, nieopatrzone symbolami S, M, zawiera zawsze łączne wyniki badań dla obu grup informatorów. Wiersz następny (poniżej), opatrzone symbolami S, M, zawiera wyniki badań dla poszczególnych grup informatorów, gdzie S (grupa starsza) = 100% i M (grupa młodsza) = 100%, tzn., dodając wyniki dla danego typu realizacji dla S, uzyskamy 100% realizacji dla grupy starszej, dodając wyniki dla M, uzyskamy 100% realizacji dla grupy młodszej. Ma to zastosowanie do wszystkich zamieszczonych w tej pracy tabel.

Tabela 2

Zakres występowania asymilacji do szeregu palatalnego lub realizacji grupy na przedłużonym zwarcu dla sekwencji z pierwszym okluzywem lub afrykatą

Nr	Badany wyraz	Typ realizacji (%)		
		wymowa grupy na przedłużonym zwarcu	upodobnienie do szeregu palatalnego	wszystkie inne realizacje
1.	<i>od_Lciebie</i>	26,67	1,11	72,22
		S-28,89; M-24,44	S-2,22; M-0,00	S-68,89; M-75,56
2.	<i>od_Lcięci</i>	26,67	1,11	72,22
		S-33,33; M-20,00	S-2,22; M-0,00	S-64,44; M-80,00
3.	<i>ge_Ltcie</i>	42,22	10,00	47,78
		S-35,56; M-48,89	S-13,33; M-6,67	S-51,11; M-44,44
4.	<i>kłopot_Lci</i>	33,33	1,11	65,56
		S-33,33; M-33,33	S-2,22; M-0,00	S-64,44; M-66,67
5.	<i>oddzielnie</i>	41,11	4,44	54,44
		S-42,22; M-40,00	S-4,44; M-4,44	S-53,33; M-55,56
6.	<i>Bud_Lzie</i>	35,56	12,22	52,22
		S-42,22; M-28,89	S-17,78; M-6,67	S-40,00; M-64,44
7.	<i>oc_Lcie</i>	15,56	8,89	75,56
		S-8,89; M-22,22	S-13,33; M-4,44	S-77,78; M-73,33
8.	<i>powiedz_Lcie</i>	17,78	13,33	68,89
		S-20,00; M-15,56	S-15,56; M-11,11	S-64,44; M-73,33

9.	<i>palec.ci</i>	31,11	1,11	67,78
		S-28,89; M-33,33	S-2,22; M-0,00	S-68,89; M-66,67
10.	<i>uczimy</i>	0,00	0,00	100,00
		S-0,00; M-0,00	S-0,00; M-0,00	S-100; M-100
11.	<i>pozcie</i>	1,11	1,11	97,78
		S-0,00; M-2,22	S-2,22; M-0,00	S-97,78; M-97,78
12.	<i>moczcie</i>	0,00	0,00	100,00
		S-0,00; M-0,00	S-0,00; M-0,00	S-100; M-100
13.	<i>rozpacz.ci</i>	13,33	0,00	86,67
		S-17,78; M-8,89	S-0,00; M-0,00	S-82,22; M-91,11

Tabela 3

Asymilacje do szeregu palatalnego w pozycji przed spółgłoskami palatalnymi
ze względu na miejsce artykulacji głoski przedniojęzykowej

Badany kontekst	Typ realizacji (%)	
	upodobnienie do szeregu palatalnego	brak upodobnienia do szeregu palatalnego
zębowe <i>t, d, s, z, c</i> przed [š ž ć ʒ] (100% = 3690 real.) ^a	37,34	62,66
	S-44,23; M-30,46	S-55,77; M-69,54
dziąsłowe <i>sz, cz</i> przed [š ć] (100% = 990 real.)	8,18	91,82
	S-11,11; M-5,25	S-88,89; M-94,75
razem (100% = 4680 real.)	31,18	68,82
	S-37,22; M-25,13	S-62,78; M-74,87

^a W tym miejscu podano tylko liczbę realizacji dla procentów nieopatrzonych literami, gdyż dla procentów przy S i M suma realizacji (tzn. 100%) równa się zawsze połowie sumy realizacji dla procentów nieopatrzonych literami (real. = realizacji).

Tabela 4

Asymilacje do szeregu palatalnego w pozycji przed spółgłoskami palatalnymi
ze względu na sposób artykulacji głoski przedniojęzykowej

Badany kontekst	Typ realizacji (%)	
	upodobnienie do szeregu palatalnego	brak upodobnienia do szeregu palatalnego
okluzywy <i>t, d</i> przed [š ž ć ʒ] (100% = 1080 real.)	47,50	52,50
	S-55,56; M-39,44	S-44,44; M-60,56
szczelinowe <i>s, z, sz, cz</i> przed [š ć] (100% = 2790 real.)	30,11	69,89
	S-36,77; M-23,44	S-63,23; M-76,56
afrykaty <i>c, cz</i> przed [š ć] (100% = 810 real.)	13,09	86,91
	S-14,32; M-11,85	S-85,68; M-88,15

Tabela 5

Asymilacje do szeregu palatalnego lub realizacja grupy z przedłużonym zwarcie dla sekwencji z pierwszym okluzywem lub afrykatą

Badana grupa	Typ realizacji (%)		
	wymowa grupy na przedłużonym zwarcie	upodobnienie do szeregu palatalnego	wszystkie inne realizacje
<i>t, d</i> przed [ć ʒ] (100% = 540 real.)	34,26	5,00	60,74
	S-35,93; M-32,59	S-7,04; M-2,96	S-57,04; M-64,44
<i>c</i> przed [ć] (100% = 270 real.)	21,48	7,78	70,74
	S-19,26; M-23,70	S-10,37; M-5,19	S-70,37; M-71,11
<i>cz</i> przed [ć] (100% = 360 real.)	3,61	0,28	96,11
	S-4,44; M-2,78	S-0,56; M-0,00	S-95,00; M-97,22
razem (100% = 1170 real.)	21,88	4,19	73,93
	S-22,39; M-21,37	S-5,81; M-2,56	S-71,79; M-76,07

Tabela 6

Zakres występowania asymilacji ze względu na sposób artykulacji spółgłosek palatalnych

Badana grupa	Typ realizacji (%)	
	upodobnienie do szeregu palatalnego	brak upodobnienia do szeregu palatalnego
<i>s, z</i> przed szczelinowymi [ś ʒ] (100% = 1080 real.)	26,48	73,52
	S-32,04; M-20,93	S-67,96; M-79,07
<i>s, z</i> przed afrykatami [ć ʒ] (100% = 1170 real.)	41,71	58,29
	S-50,43; M-32,99	S-49,57; M-67,01
<i>t, d</i> przed szczelinowymi [ś ʒ] (100% = 540 real.)	55,74	44,26
	S-68,15; M-43,33	S-31,85; M-56,67
<i>t, d</i> przed afrykatami [ć ʒ] (100% = 540 real.)	39,26	60,74
	S-42,96; M-35,56	S-57,04; M-64,44
<i>c</i> przed szczelinowym [ś] (100% = 90 real.)	13,33	86,67
	S-17,78; M-8,89	S-82,22; M-91,11
<i>c</i> przed afrykatą [ć] (100% = 270 real.)	29,26	70,74
	S-29,63; M-28,89	S-70,37; M-71,11
<i>sz</i> przed szczelinową [ś] (100% = 180 real.)	20,56	79,44
	S-24,44; M-16,67	S-75,56; M-83,33
<i>sz</i> przed afrykatą [ć] (100% = 360 real.)	8,06	91,94
	S-12,78; M-3,33	S-87,22; M-96,67
<i>cz</i> przed szczelinową [ś] (100% = 90 real.)	1,11	98,89
	S-2,22; M-0,00	S-97,78; M-100,00
<i>cz</i> przed afrykatą [ć] (100% = 360 real.)	3,89	96,11
	S-5,00; M-2,78	S-95,00; M-97,22

Tabela 7

Zakres występowania asymilacji w zależności od pozycji grupy względem szwów morfologicznych (sekwencje z pierwszym frykatywem lub okluzywem zębowym s, z, t, d)

Pozycja morfologiczna badanej grupy	Typ realizacji (%)	
	upodobnienie do szeregu palatalnego	brak upodobnienia do szeregu palatalnego
szew proklityczny (100% = 2160 real.)	32,18	67,82
	S-39,54; M-24,81	S-60,46; M-75,19
wewnątrz morfemu (100% = 720 real.)	55,14	44,86
	S-62,78; M-47,50	S-37,22; M-52,50
szew enklityczny (100% = 360 real.)	35,28	64,72
	S-41,11; M-29,44	S-58,89; M-70,56

Tabela 8

Zakres występowania asymilacji w zależności od pozycji grupy względem szwów morfologicznych (sekwencje z pierwszą afrykatą lub frykatywem dźwiękowym c, cz, sz)

Pozycja morfologiczna badanej grupy	Typ realizacji (%)	
	upodobnienie do szeregu palatalnego	brak upodobnienia do szeregu palatalnego
wewnątrz morfemu/szew sufiksalny (100% = 1080 real.)	9,72	90,28
	S-10,93; M-8,52	S-89,07; M-91,48
szew enklityczny (100% = 540 real.)	12,41	87,59
	S-16,30; M-8,52	S-83,70; M-91,48

Cytowane prace

- Dunaj 1985 – B. Dunaj: *Grupy spółgłoskowe współczesnej polszczyzny mówionej (w języku mieszkańców Krakowa)*. Zeszyty Naukowe UJ. Prace Językoznawcze 83. Kraków.
- Łoś 1922 – J. Łoś: *Gramatyka polska. Cz. I. Głosownia historyczna*. Lwów – Warszawa – Kraków.
- Madejowa 1992 – M. Madejowa: *Zasady współczesnej wymowy polskiej (w zakresie samogłosek nosowych i grup spółgłoskowych) oraz ich przydatność w praktyce szkolnej*. Język Polski. LXXII, z. 2–3, s. 187–198.
- Madejowa 1993 – M. Madejowa: *Normative rules of modern Polish pronunciation*. *Studia Phonetica Posnaniensia* 4. Poznań, s. 19–30.
- Michałowska 1994 – D. Michałowska: *Podstawy polskiej wymowy scenicznej*. Kraków 1994.
- Osowicka-Kondratowicz 2004 – M. Osowicka-Kondratowicz: *Kilka uwag o wymowie wyrazów typu: spieszyc/spieszyc, romantyzmie, zmarzlina*. *Studia Slavica* IX. Toruń 2004.

- Osowicka-Kondratowicz, Serowik – M. Osowicka-Kondratowicz, A. Serowik: *Palatalność asymilacyjna w języku polskim*. [W:] *Komparacja współczesnych systemów słowiańskich. Fonetyka i fonologia*. Opole.
- (w druku)
- PPWP – *Prawidła poprawnej wymowy polskiej*. Oprac. Z. Klemensiewicz, uzup. S. Urbańczyk. Kraków 1995.
- PSPWP – W. Lubaś, S. Urbańczyk: *Podręczny słownik poprawnej wymowy polskiej*. Warszawa 1990.
- Rocławski 1981 – B. Rocławski: *Poradnik fonetyczny dla nauczycieli*. Warszawa.
- Sawicka 1995 – I. Sawicka: *Fonologia*. [W:] *Gramatyka współczesnego języka polskiego. Fonetyka i fonologia*. Red. H. Wróbel. Kraków.
- Sieczkowski 1952 – A. Sieczkowski: *W sprawie upodobień pod względem miejsca artykulacji w języku polskim. Sprawozdania z Posiedzeń Komisji Językowej Towarzystwa Naukowego Warszawskiego*. Wydz. I Językoznawstwa i Historii Literatury. T. IV. Warszawa, s. 137–146.
- SWP – *Słownik wymowy polskiej*. Pod red. M. Karasia, M. Madejowej. Warszawa – Kraków 1977.
- Wierzchowska 1971 – B. Wierzchowska: *Wymowa polska*. Warszawa.

Summary

The paper presents the results of the investigation of the possible assimilations of [s, z, c, t, d, n, š, č] into palatal [š ž č ž ŋ] in the position before palatal consonants [š, ž, č, ž] in such words as: *Zdzisław, ssie, od ciebie, przedsiónek, wreszcie*. As the research showed, such assimilations are much more frequent in the case of dental consonants than in the case of alveolar ones. Similarly, stops are much more sensitive to palatal assimilations than fricatives and, especially, affricates. Particularly the affricate *cz* very rarely is subjected to such changes. On the other hand, the largest scope of assimilations into palatal sounds occurs within consonantal clusters such as *-tsi-, -dsi-, -dzi-*. Generally speaking, this feature of Polish is changing in time – assimilation to palatal consonants is gradually being lost.